

УДК 930.1:908(091)

КОРЗУН Олена,

доктор історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник Національної
наукової сільськогосподарської бібліотеки
НААН (м. Київ, Україна)

elkorzun365@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8532-9232>**КОРЗУН Дмитро,**

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Національної
наукової сільськогосподарської бібліотеки
НААН (м. Київ, Україна)

dmkorzun365@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5382-0438>

**КРАЄЗНАВСТВО Й АГРАРНА НАУКА: ДИСЦИПЛІНАРНО-
ФУНКЦІОНАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ ТА СПІЛЬНІ ДОСЛІДНИЦЬКІ
СТРАТЕГІЇ (НА ПРИКЛАДІ ПРАКТИК СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XIX - 20-х рр. XX ст.)**

З'ясовано масштаб краєзнавчих досліджень Східного Поділля другої половини XIX – 20-х рр. XX ст. для потреб аграрної науки. Встановлено форми консолідації місцевого інтелектуального співтовариства, метою якого було вивчення природньо-історичних особливостей краю у вказаний період. Визначено, що дослідження природних особливостей краю ініціювали представники інтелектуальної еліти, які об'єднувались з метою консолідації ресурсів у товариства різного профілю – від наукових до галузевих. З появою земства на Поділлі тематика й обсяги досліджень значно розширились. Відкриття вищих навчальних закладів у краї пожвавило наукову роботу в цьому напрямі та перенесло краєзнавчі дослідження в академічне поле з тісною взаємодією з виробництвом, виховало цілу плеяду молодих спеціалістів, що

КОРЗУН Олена, КОРЗУН Дмитро

дозволило впродовж 1920-х рр. перетворити краєзнавчий рух на масовий. В ці роки простежується з одного боку строкатість громадських об'єднань, які займалися краєзнавчими дослідженнями, а з іншого – консолідованість місцевої інтелігенції щодо розвитку регіону.

Ключові слова: географія, краєзнавство, сільське господарство, аграрна наука, освіта, галузева освіта, сільськогосподарська дослідна справа, наука, техніка, історія науки й техніки, Поділля.

LOCAL HISTORY AND AGRICULTURAL SCIENCE: DISCIPLINARY-FUNCTIONAL INTERACTION AND JOINT RESEARCH STRATEGIES (ON THE EXAMPLE OF THE EASTERN PODILIA OF THE SECOND HALF OF THE XIX – 20S OF THE XX CENTURY)

The scale of local lore research in Eastern Podillia in the second half of the XIX century – 20s of the XX century for the needs of agrarian science is determined. The forms of consolidation of the local intellectual community, whose purpose was to study the natural and historical features of the region in this period, are established. It is determined that the study of the natural features of the region was initiated by representatives of the intellectual elite, who united to consolidate resources into societies of various profiles – from scientific to sectoral. With the emergence of zemstvo in Podillia, the scope of research expanded significantly. The opening of higher education institutions in the region revived scientific work in this area and moved local history research into the academic field with close interaction with production, educated a whole galaxy of young specialists, which allowed the local history movement to become a mass movement in the 1920s. During these years, on the one hand, there was a diversity of public associations engaged in local history research, and on the other hand, the consolidation of local intellectuals in the development of the region.

Keywords: geography, local history, agriculture, agricultural science, education, sectoral education, agricultural research, science, technology, history of science and technology, Podillia.

Постановка проблеми. У процесі формування знань щодо природньо-кліматичних та історичних особливостей розвитку українських земель тривалий період бездержавності, адміністративно-територіальний устрій та входження їх до складу різних за своєю політичною, науковою та просвітницькою культурою держав позначився особливою зацікавленістю щодо вивчення регіональної специфіки. Так звані краєзнавчі дослідження сприяли формуванню усвідомлення власної своєрідності, розуміння «свій-чужий», що згодом викристалізовувалось

у місцеву самоідентифікацію, яка ставала базисом для національної самосвідомості. Отже, звернення до місцевої історії, де об'єктом виступає з одного боку природа, а з іншого – людина, значною мірою було ініційовано процесами будівництва індивідуальної (авторської) чи колективної ідентичності. З розвитком капіталістичних відносин дослідження географічних та економічних особливостей «свого» локусу (від приватного маєтку до регіону) набувають ще й особливого значення, адже ці знання при їх раціональному використанні конвертуються у рентабельність місцевих підприємств. Сільське господарство, яке безпосередньо пов'язано з конкретною територією, з її ґрунтово-кліматичними умовами, вимагає детальних відомостей про місцевість, а тому краєзнавчі пошуки тісно пов'язані з розвитком агрономічних знань. Дослідження природних багатств регіону дозволяло краще розуміти його сільськогосподарський потенціал, проблеми галузі та шляхи їх подолання, давало фактологічний матеріал для вчених-аграрників у розробці своїх теорій та гіпотез. Вивчення історичної складової цих процесів дозволяє вибудувати ефективну модель взаємодії вчених і представників місцевої та центральної влади, міждисциплінарної комунікації наукового співтовариства.

Аналіз наукових публікацій. Поступ краєзнавчого руху на Східному Поділлі вказаного періоду цікавив як самих учасників цього процесу (В. Отамановський [1], Є. Сіцинський [2], М. Баєр [3]), так і сучасних вчених (Л. Баженов [4], В. Прокопчук [5], В. Савчук [6] та ін.), адже саме ці роки відзначаються піднесенням зацікавленості місцевих фахівців до вивчення природньо-історичних особливостей краю. За часів незалежності вчені-краєзнавці звернулися до аналізу творчої спадщини окремих діячів – (В. Отамановського [7], В. Гериновича [8]), діяльності громадських об'єднань (Київського товариства природознавців [9], Подільського товариства сільськогосподарства та сільськогосподарської промисловості [10], Київського агрономічного товариства [11], Кабінету виучування Поділля [12]), державних

інституцій (Подільська губернська земська управа [13], Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут [14]), які вивчали Поділля. Побічно питання внеску краєзнавчих досліджень у становлення сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі торкалися О. Корзун [15], М. Присяжнюк [16]. Однак узагальнюючої праці, присвяченої аналізу краєзнавчих досліджень кінця XIX – 20-х рр. XX ст. для потреб аграрної науки, не було зроблено, що актуалізує дану розвідку.

Мета статті – з'ясувати масштаб краєзнавчих досліджень Східного Поділля другої половини XIX – 20-х рр. XX ст. для потреб аграрної науки; встановити форми консолідації місцевого інтелектуального співтовариства, метою якого було вивчення природньо-історичних особливостей краю.

Виклад основного матеріалу. Перша хвиля краєзнавчих студій, метою яких було вивчення природньо-історичних особливостей краю, стала друга половина XIX ст. Однак лише із розгортанням громадського руху та діяльності спеціалізованих громадських об'єднань цей процес набув певної організованої форми. Якщо вивченням санітарно-гігієнічних чинників розвитку краю переймалися лікарі, започаткувавши *Товариство подільських лікарів* (14 жовтня 1859 р., Кам'янець-Подільський), то природничі сили Подільської губернії цікавили місцевих господарів-землевласників, адже головною сферою економіки регіону було сільське господарство. За даними перепису 1897 р., 75,4 % населення Поділля займалося сільським господарством і лише 7,4 % було зайнято у промисловості, 98 % якої складала харчова [17, с. 58]. Першу спробу заснувати товариство сільськогосподарських виробників для потреб Південно-Західного краю було зроблено у 1860 р., коли у Києві утворено комітет з представників Київської, Подільської та Волинської губерній, які займалися питанням організації Сільськогосподарського товариства західних губерній [18, арк. 30]. Але через репресивну національну політику царату в цих регіонах утворення будь-яких об'єднань контролювалося владою, а їхня легалізація

призупинялася. Прикладом такої застережної поведінки може бути затримка до 1876 р. відкриття Київського товариства сільського господарства (КТСГ) та до 1896 р. Подільського (ПТСГ) [19, арк. 23; 20, арк. 2].

За відсутності місцевих сільськогосподарських товариств у губернії наукові дослідження змогли проводити фахівці *Київського товариства природознавців* (Київське товариство дослідників природи), (КТП) (1869–1929 рр.), започаткованого на базі Університету Святого Володимира, що було «зручно» для влади щодо контролю членів та їхньої діяльності. Вони системно проводили наукові розробки з геодезії, хімії, мінералогії, зоології, ботаніки та технології краю, що сприяло розгортанню сільськогосподарських досліджень. Щорічно товариство відряджало своїх членів з метою вивчення флори всього Правобережжя та Поділля зокрема. З першого року своєї діяльності товариство видавало «Записки ...», на сторінках яких висвітлювалися питання сільського господарства. Велике значення для розвитку аграрної галузі Поділля мали наукові розробки ботаніка В. І. Липинського, палеонтолога П. Н. Кузнецького [9, с. 139], геологів-грунтознавців Г. Радкевича, В. М. Чирвинського, М. І. Безбородько, біологів Ц. Мошинського та Л. Рішаві [21–25].

З початком функціонування *Київського сільськогосподарського товариства* дослідження Поділля і вивчення його господарських особливостей проведення системних сільськогосподарських дослідів активізується. Саме цьому товариству належить ініціатива створення першої сільськогосподарської науково-дослідної установи для потреб як Подільської губернії, так і всього Правобережжя, *Деребчинського дослідного поля* (1888–1898 рр.), метою діяльності якого було вивчення різних сортів сільськогосподарських культур, вплив на них добрив, догляд за рослинами, аналіз даних ґрунтово-кліматичних умов, показників урожайності тощо. З 1884 р. започаткована при товаристві спеціальна комісія почала досліджувати стан сільського господарства на території Правобережжя. У зв'язку з обмеженістю фінансових ресурсів

товариства було проведено лише перший етап цієї роботи – вивчення передових господарств краю. За результатами робіт було підготовлено й опубліковано лише перший випуск «Трудов по описанию имений» Правобережжя за редакцією Д. І. Піхно [26]. Головним критерієм для обстеження була не площа землеволодіння чи розмір капіталовкладень, а рівень інтенсивності господарств. З трьох обраних підприємств два було з Подільської губернії: Деробчинське барона Ар. Маса та Калинівське – Л. Ф. Валькова.

Широку краєзнавчу роботу, яка сприяла розвитку аграрної науки наприкінці XIX – на початку XX ст., розгорнуло *Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості* (ПТСГ) (1896-1918). Значний внесок у краєзнавчі дослідження, які вплинули на розвиток аграрної науки, зробили Ф. Л. Любанський, який провів ґрунтовну статистичну роботу зі збору даних щодо стану селянського садівництва на Поділлі [27]. За зразком КТСГ, Подільське товариство із самого початку своєї діяльності ініціювало широкомасштабну роботу з опису зразкових маєтків Подільської губернії [28]. Головна увага приділялась як загальному аналізу ведення господарства й аналізу ґрунтово-кліматичних умов, так і особливим досягненням в організації та інтенсифікації господарства. Загалом підготовлено 10 описів, власниками яких були знані господарі краю: В. В. Скибневський, С. Скопечкий, Загребельний, графи Гейдени, В. Й. Гаштольд-Букраба, В. І. Лашкевич, В. К. Ренгарт, С. К. Дерсевіль та ін.

До подібної роботи долучилось *Київське агрономічне товариство* (КАТ) (1909–1919 рр.). Його засновниками були 39 діячів аграрної науки і техніки, головою обрано професора К. Г. Шіндлера, декана сільськогосподарського відділення КПП та засновника станції з випробування сільськогосподарських машин при інституті. Основним із найголовніших завдань товариства стало об'єднання наукових сил з метою вивчення сільського господарства Правобережжя з різних фахових питань. Окремими дослідженнями щодо

аграрних питань Подільської губернії були праці М. М. Новицького, присвячені винокурній промисловості регіону, та групи авторів у складі А. П. Запороженка, К. Ф. Мурашка, С. Ц. Рителя, яка здійснила ґрунтовний аналіз насіннєвих господарств регіону, особливо акцентуючи увагу на детальному огляді наукової та економічної складових дослідної роботи цих підприємств [29; 30]. Але головним досягненням цього першого вітчизняного професійного товариства (до складу входили лише науковці аграрної сфери) стали починання у сфері сільськогосподарської бібліографії. Протягом 1913-1914 рр. підготовлено й випущено чотири «Огляди поточної популярної сільськогосподарської літератури» [31].

Ще одним громадським об'єднанням, сферою діяльності якого було природо-історичне дослідження Поділля загалом і сільського господарства зокрема, вважається *Товариство подільських природознавців та любителів природи* (ТПП) (1911–1915 рр.), що діяло у Кам'янці-Подільському, створене за ініціативою професора П. М. Бучинського. Найголовнішим здобутком товариства стало створення природничо-історичного музею, що мав два відділи – археології і природи та громадську бібліотеку, де було зібрано праці з особистих колекцій членів товариства, присвячені різноманітним питанням природознавства та сільського господарства. На сторінках «Записок...» розміщувались аналітичні статті, присвячені тим чи іншим питанням природознавства краю. Тут були опубліковані висновки експедиційних робіт ґрунтової експедиції О. Г. Набоких, дані орнітологів (В. Боголепов), ботаніків (С. Маковецький, В. Монтрезор), матеріали до бібліографії з питань природознавства Поділля (А. С. Рогович) [32–36].

Серед повітових товариств одним із найпотужніших на Правобережжі було *Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство* (УЛСТ), створене 1901 р. у м. Умань Київської губернії та очолюване Т. Флорковським. До сфери його діяльності входили, крім низки повітів Київської губернії, ще й 2 повіти

Подільської (Ольгопільський і Гайсинський). Протягом 1905–1907 рр. товариством було здійснено експедицію з економіко-аграрного дослідження території. За результатами підготовлено аналітичну працю [37]. Були зібрані значні матеріали, які стосувались питань не лише землеволодіння, оренди землі, аналізу оплати праці та заробітків селян, попиту на робочі руки, але й подавалися відомості про існуючі сівозміни, урожайність різних культур у різних маєтках, міру інтенсивності використання орної землі, кількість тяглової худоби на одиницю орної землі, вартість інвентаря і будівель у співвідношенні до одиниці площі тощо. Особлива увага приділялася популяризації досвіду організації сільськогосподарського виробництва та пропагуванню кращих його зразків.

Свій внесок у вивчення Поділля зробили *земські установи*, що виникли на підставі «Положення про губернські і повітові земські установи» від 1 січня 1864 р. Подільський край через політичні чинники протягом тривалого часу був позбавлений власних органів самоврядування, безумовно, це позначилося на його розвитку, адже із низки питань він опинився позаду «земських губерній». Лише із набуттям чинності закону 1903 р., коли на території губернії було запроваджено так звані спрощені земства, Поділля долучається до загальноімперського процесу. Хоча про системність заходів варто говорити лише після 1911 р., коли було введено виборні земські установи на основі положення 1890 р. Сфера діяльності земських органів охоплювала широке коло питань місцевого життя і для їхнього вирішення потрібно було набути системних відомостей про цю територію, у зв'язку з чим і розгортається масштабна робота з вивчення Поділля, в першу чергу обстеження ґрунтів та різних галузей господарства. На сторінках друкованого органу «Економічне життя Поділля» оприлюднюються розвідки, присвячені аналізу споживчої кооперації (А. Добровольський, 1913), переробки плодів та овочів (В. Боржковський, А. Мерінг, 1913), садівництва (К. Нікіфоров, 1914, С. Цешевський, 1918), виноградарства (С. Моргенштерн, 1918), цукрової промисловості Поділля

(Р. Кнопінг, 1915), рибництва (Г. Л. Гадд, 1915), скотарства (Б. Крижановський, 1918), селекційно-насіннєвої справи (А. Запороженко, 1916), діяльності сільськогосподарських товариств (1916), історії організації сільськогосподарської дослідної справи (В. Свідерський, 1915). Принципи, викладені у цих краєзнавчих дослідженнях, ставали провідними у подальшій земській агрономічній діяльності та наукових агрономічних розробках.

У 1912 р. Подільське губернське земство розпочало масштабну експедицію з обстеження тваринництва краю, яку очолив проф. В. П. Устьянцев. Наслідки зазначеного експедиційного обстеження подільського скотарства опрацьовано й надруковано лише в частині, що характеризувало скотарство селянських господарств [38]. Дані щодо стану поміщицьких господарств так і залишились неопрацьованими. Але, незважаючи на всі недоліки цієї експедиції, було напрацьовано неоціненний матеріал, що дозволило вченим-аграрникам зробити практичні рекомендації щодо подальшого розвитку тваринництва регіону. Заходи щодо масового поліпшення галузі в регіоні, розроблені експедиційною групою, вперше ґрунтувалися на принципі районованості, адже тваринництво тісно пов'язане з організаційним ладом господарств і залежить від природно-історичних, економічних факторів та забезпеченості господарів землею. Для поліпшення ринків збуту молочних продуктів рекомендувалось удосконалити їх переробку в губернії та організувати мережу молочарень. З метою поліпшення м'ясної галузі тваринництва Поділля рекомендувалось розробити заходи щодо підтримки племінних господарств та парувальних пунктів, де провадилося чистопорідне розведення голландської породи, а також заходи зі збереження сірої української худоби. Окремо надавалася характеристика та рекомендації з поліпшення ситуації в конярстві, свинарстві, вівчарстві та птахівництві краю. Обстеження не обійшло увагою такі галузі тваринництва, як козівництво, кролівництво, бджільництво, які були також досить розвинутими в губернії.

Період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. надав нового імпульсу розвитку краєзнавчих досліджень для потреб аграрної науки. В цей час не лише прикладено чимало зусиль для збереження і розвитку краєзнавчого досвіду, але й його нарощенню в першу чергу завдяки створенню мережі освітніх, наукових та культурних установ як державних, так і громадських. Центром, де консолідується наукова краєзнавча думка, стає *Кам'янець-Подільський державний український університет*, створений 17 серпня 1918 р. Тут продовжує свою дослідницьку роботу проф. П. М. Бучинський, а Товариство подільських природознавців отримує фінансування із коштів університету. На базі університету за ініціативою професора починає діяти *Наукове товариство* із 2 секціями – гуманітарна та природничо-математична. До викладацького складу закладу залучено найкращих фахівців. Зокрема, природньо-історичний напрямок досліджень очолював В. О. Геринович. Актуальність підготовки сільськогосподарських кадрів стимулює до виокремлення відповідного факультету, що відбулось у 1919 р., а у 1921 р., після реорганізації університету, починає діяти Інститут народної освіти (ІНО) та Сільськогосподарський інститут (СГІ). В ІНО, ректором якого стає В. О. Геринович, основний фокус природничих досліджень було сконцентровано на загально-економічних питаннях краю [39]. Однак вчений активно досліджує місцеві особливості, проводить порівняння на мікрорівні. Зокрема, до його сфери наукових пошуків належали питання появи ярів на Кам'яниччині та Вінниччині і боротьби з ними, кліматичних досліджень краю [40–42]. Аби активізувати краєзнавчу роботу особливо серед студентів та аспірантів при інституті 1 жовтня 1925 р. виокремлюється окрема *науково-дослідна кафедра ІНО* (діяла під різними назвами: Історії та економіки Поділля; Економіки Поділля; Народного господарства й культури Поділля). Однак поставлені завдання, окреслені ректором у його публікації «Принципи районування. Завдання і принципи краєзнавчої роботи», не були досягнуті в

повному обсязі, адже в основному кафедра займалася популяризацією вже досягнутих результатів [5, с. 62].

Дослідницьку краєзнавчу діяльність у червні 1926р. почали організовувати при СГІ, утворивши кафедру «Природа й сільське господарство Поділля», із підсекціями: прикладної геології та ґрунтознавства; прикладної ботаніки; прикладної зоології; агрономічної хімії; фітотехніки; інтенсивних культур та садівництва; зоотехнічної; сільськогосподарської економіки. Фактично весь науково-педагогічний склад кафедри ІНО було переведено до СГІ і вже у грудні 1926 р. розширено напрям її діяльності за рахунок утворення при ній окремої секції, що вивчала питання культури Поділля [3, с. 2–3]. У результаті такої реорганізації на базі СГІ почав діяти осередок краєзнавчих досліджень. Зауважимо, що в цьому дослідницькому осередку вперше було побудовано краєзнавчу роботу таким чином, що аграрна тематика переважала. Науково-дослідну кафедру «Природи, сільського господарства й культури Поділля при Кам'янецькому СГІ» очолив проф. Ф. А. Кондрацький, секцію сільського господарства – Ф. І. Донський, секцію природи й підсекцію прикладної геології та ґрунтознавства – проф. О. В. Красівський, секцію культури та підсекції мови – проф. І. А. Любарський; підсекції: прикладної ботаніки – проф. Н. Т. Гаморака, прикладної зоології – проф. В. П. Храневич, фітотехнічної та інтенсивних культур – проф. В. П. Живана, зоотехнічної – С. А. Плюйка та в.о. секретаря кафедри – проф. М. М. Баєйр. При кафедрі діяв «Мінералогічний музей» (О. В. Красівський), що став розширеною версією мінералогічної колекції колишнього «Природничого музею Поділля». Доцільно зауважити, що результати дослідної роботи членів кафедри публікувалися на сторінках «Записок СГІ» чи друкованого органу Кам'янець-Подільського наукового товариства.

Основними напрямками робіт було вивчення гідро-геології Поділля, впливу рельєфу на продуктивність ґрунтів. У цьому напрямку кафедра тісно

співпрацювала з Лабораторією Кам'янець-Подільського хімічного технікуму ім. К. Лібкнехта (з 1921 р., директор – І. П. Романкевич) [43, с. 161]. Належну увагу приділяли вивченню водного режиму рослин, флори і мікрофлори Поділля, реліктових та акліматизованих рослин регіону, вивчення бур'янів, гідрофауни Дністра, сільськогосподарського значення птахів Поділля, шкідливої ентомофауни садів регіону. Підсекція фітотехнічних та інтенсивних культур досліджувала місцеві польові культури, сортовивчення озимої пшениці, кукурудзи, буряків та ячменю Поділля і Південної Волині, техніку польових культур селянського господарства регіонів, проблему фосфорування та вапнування ґрунтів краю, мішані посіви у польових умовах та в умовах вегетаційного періоду [3, с. 5–15]. У напрямку садівництва спільно з Кам'янець-Подільським ботанічним садом (з 1925 р., зав. – Н. Ф. Гоморак) піднімалися питання обстеження спеціальних плодових культур, виноградарства та тютюнництва по сільськогосподарських районах, сортовипробування тютюну в умовах селянського господарства та в агрошколах, вивчення культур лікарських рослин з погляду їх акліматизації та пристосування до умов масового селянського господарства. В напрямку метеорології вчених кафедри спільно з Фізичним кабінетом Кам'янець-Подільського ІНО (1918 р., завідувачий кабінетом – В. К. Бернадський) та Подільським відділом Укрмету (1922 р., зав. від. – М. В. Петранівський) цікавили питання вивчення температурного градієнту на полі, іонізаційного стану повітря, ходу інтенсивності сонячної радіації. Значна робота розгорнута у зоотехнічному напрямку, де науковці тісно співпрацювали з кафедрою загальної зоології та сільськогосподарської тваринної технології при СГІ в Кам'янець-Подільському, створеної у 1919 р. під керівництвом О. Мельника [43, с. 86].

Крім навчальних закладів краєзнавча робота у 1920-ті рр. активно проводилась і при громадських об'єднаннях. Вже у червні 1925 р. на базі ІНО було створено *Кам'янець-Подільське краєзнавче товариство* на чолі з

В. О. Гериновичем. Він був учасником I Всеукраїнської краєзнавчої конференції від Поділля, що відбулась 28-31 травня 1925 р. у Харкові. Всеукраїнський масштаб краєзнавчих досліджень дозволив підняти його на зовсім інший методологічний рівень, формував наукові контакти між вченими різних регіонів. Зокрема, серед організаторів краєзнавчих осередків, з якими співпрацювали подільські краєзнавці були відомі вчені УСРР: Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, М. І. Яворський, А. Ю. Кримський, В. І. Вернадський, С. О. Єфремов, К. В. Дубняк та ін. Саме у таких товариствах формується мережа добровільних позаштатних кореспондентів, що перетворює краєзнавчі пошуки на досить популярне явище в суспільному житті краю.

Поряд із цим протягом 1925–1929 рр. діє *Кам'янець-подільське наукове товариство* при Всеукраїнської академії наук, яке не отримувало бюджетних асигнувань від Укрнауки, але все ж зуміло у 1928 р. видати перший том «Записок...» за редакцією Д. О. Богацького [44]. Саме тут вміщувалась праця О. В. Красівського «З геологічних спостережень на Поділлі в останні роки», О. Мельника «Суданська трава та її економічне значення», Д. О. Богацького «Наслідки дослідження флори Поділля» та ін.

Традиційно ще одним центром краєзнавчих досліджень Поділля було м. Вінниця. Його статус у 1920-х рр. як губерньського міста дозволив сконцентрувати значні адміністративні та фінансові ресурси, що у свою чергу позначилось і на розвитку сільськогосподарських досліджень місцевості. Саме тут починає діяти одна з перших *філій Сільськогосподарського Вченого (наукового) комітету України (1918–1927) – Подільська (Вінницька)*, започаткована у червні 1920 р. Її завданням, згідно «Тимчасової інструкції», було виконання тих самих, що і у СГНКУ згідно тієї ж організаційної побудови лише в межах окресленої місцевості. У різні часи Вінницьку філію очолювали знані місцеві фахівці: агроном В. Сазонів, професори В. Доппельмайер, С. Городецький, Л. Данилів та ін. З середини 1921 р., зважаючи на значний

кадровий потенціал, у м. Кам'янці-Подільському відкривається ще одна філія – Кам'янецька. До завдань філій входила підготовка матеріалів для створення ґрунтової карти місцевості, налагодження роботи метеорологічної служби та збір даних про клімат Поділля. Все це передбачалося робити через місцевий агрономічний персонал із залученням його до науково-дослідної роботи [45]. Величезний масив інформації, зібраний на основі анкетування, був покладений в основу фундаментальних праць з кліматології Поділля проф. Л. Данилова, які вийшли друком в серії видань Кабінету виучування Поділля [46]. Значну науково-дослідну роботу було проведено щодо вивчення геологічної будови та ґрунтового покриву регіону (М. Безбородько, В. Різніченко, А. Красюк).

Одним із потужних дослідницьких краєзнавчих осередків краю у 1920-ті рр. був «Кабінет виучування Поділля», створений на початку 1924 р. при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН. Ініціатором його створення став В. Отамановський, який очолював філію. До складу «Кабінету» входило понад 30 краєзнавців, у тому числі такі відомі, як Ю. Александрович, Г. Брілінг, О. Савостіанов, В. Храневич, М. Безбородько та ін., які складали представницьку колегію наукових консультантів. За період 1924–1930 рр. Філія та її Кабінет видали 26 праць краєзнавчого характеру. Серед авторів видань, які спеціалізувались на природничих дослідженнях, були кліматолог Л. Данилов, ботанік О. Савостіанов, інженер О. Бируля, фармаколог Л. Морейніс та лікар А. Мерков, зоолог В. Храневич, економіст С. Городецький (Київ) [17; 47–57]. Методологічне значення мала розвідка В. Отамановського, присвячена завданням краєзнавчого руху, де він зазначає, що всебічне вивчення Поділля є передумовою правильного господарювання та адміністрування, а «актуальним питанням дня треба поставити [...] підвищення кваліфікації в Поділлязнавстві кожного службовця й адміністратора, кожного вчителя, кооператора, робітника землі й лісу та всіх узагалі працівників на Поділлі» [1, с. 4]. З цією метою «Кабінет» ґрунтовно займався бібліографічною роботою, готуючи окремі

випуски («Звідомлення», «Звіти», «Інформаційні огляди»). Такий розмах краєзнавчої роботи справив враження на наукову громадськість і вже в середині 1929 р. Президія ВУАН визнала за необхідне фінансово підтримувати діяльність «Кабінету» для проведення науково-дослідної та видавничої роботи. В. Отамановському було запропоновано на основі власного досвіду організації краєзнавчої роботи розробити проектну документацію для відкриття подібних інституцій в інших регіонах [58]. Однак всі ці плани було зруйновано зміною політичної ситуації та масовими репресіями в країні. Вже у 1929 р. починаються масові арешти подільських краєзнавців зі звинуваченнями їх у буржуазному націоналізмі, засудженні по сфабрикованим справам «Спілки визволення України» чи «Польської військової організації». Було репресовано близько 800 подолян, здебільшого вчених, студентів та інших працівників науково-дослідних, освітніх та культурних установ краю [5, с. 105]. Тому фактично кінець 20-х – 30-ті рр. стали періодом розгрому краєзнавчого руху як в цілому по країні, так і на Поділлі.

Напрацювання краєзнавців 20-х рр. ХХ ст. були затребувані місцевими науково-дослідними установами аграрного спрямування, які були організовані за так званим крайовим принципом, розробленим ще у 1908 р. В. В. Вінером як порайонна організація сільськогосподарської науки. Територія Подільської губернії належала до сфери діяльності Київської обласної сільськогосподарської дослідної станції, з якої у 1924 р. виділяється Вінницька, очолювана з В. Юрловським, а з 1928 р. – М. О. Левицьким. *Вінницька станція* мала наукові відділи рільництва та агрохімії, була організована для науково-дослідного обслуговування району світло сивих і темно сивих суглинків та сильно деградованого чорнозему. Наукового потенціалу для проведення масштабних досліджень станція не мала, тому напрацювання краєзнавців краю фахівцями станції було вкрай затребуваним.

Територія Поділля традиційно була цукровим регіоном, де розташовувалася значна кількість селекційно-насінневих станцій. У 20-х рр. ХХ ст. усі вони були націоналізовані та передані під керування Головцукру, а з 1922 р. Цукротресту [59, с. 1]. Ці станції мали виробляти елітний насінневий матеріал для господарств, що входили до його структури. Протягом 1925–1926 рр. було остаточно сформовано мережу Сортівничо-насінневого управління (СНУ), яка становила 21 дослідне поле, 9 дослідних та сортівничих станцій. На території Подільської губернії діяло 6 дослідних полів, Немерчанська дослідно-сортівнича станція та Уладівська сортівнича станція, три насінневих розсадника. Науково-методичне керівництво дослідної роботи Мережі покладалось на Науковий Інститут селекції, створений у квітні 1922 р. Першочергово галузь потребувала детальної характеристики ґрунтових, кліматичних та загальноекономічних умов цукровобурякового регіону. Кліматичні, біологічні, гідрологічні та гідробіологічні дослідження Поділля були вкрай затребуваними [60, с. 8]. Зокрема, значною проблемою на початку 20-х рр. стало забур'янення дослідних полів унаслідок неналежного догляду за ними в роки громадянської війни.

Висновки. З кінця ХІХ ст. до кінця 1920-х рр. на Східному Поділлі системно проводилися краєзнавчі дослідження для потреб аграрної науки та розвитку сільського господарства краю. За відсутності тривалий час інституцій вищої школи та місцевих органів самоврядування, які зазвичай переймали на себе організацію та фінансування такого роду студій, цю місію взяли на себе ентузіасти, представники інтелектуальної еліти, землевласники, безпосередньо зацікавлені в таких дослідженнях, активісти громадського життя, які об'єднувались з метою консолідації ресурсів у товариства різного профілю – від наукових до галузевих. З появою земства на Поділлі тематика та обсяги досліджень значно розширилася. Наступним етапом поживлення наукової роботи щодо вивчення сільськогосподарського потенціалу краю стало відкриття

вищих навчальних закладів – Кам'янець-Подільського державного українського університету, Інституту народної освіти, Сільськогосподарського інституту, а також науково-дослідних інституцій – філій Сільськогосподарського наукового комітету (Вінницької та Кам'янецької), галузевих сільськогосподарських станцій, які перенесли краєзнавчі дослідження в академічне поле з тісною взаємодією з виробництвом, виховали цілу плеяду молодих спеціалістів. Це дозволило впродовж 1920-х рр. перетворити краєзнавчий рух на масовий. В ці роки простежується з одного боку строкатість громадських об'єднань, які займалися краєзнавчими дослідженнями, а з іншого, – консолідованість місцевої інтелігенції щодо розвитку регіону.

Список використаних джерел та літератури

1. Отамановський В. Д. Краєзнавство на Поділлі. Найближчі його завдання та потреби й роля в краєзнавчій праці Кабінету виучування Поділля. Вінниця : Віндерждрук. ім. Леніна, 1926. 15 с. (Вип. 8).
2. Сіцінський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділля за останнє десятиліття. (1914–1924 рр.). *Україна*. 1926. Кн. 1. С. 172–177.
3. Баєр М. М. Науково-дослідна кафедра «Природи, сільського господарства й культури Поділля при Кам'янецькому СГІ.». Кам'янець на Поділля: Др. ім. Леніна, 1927. 20 с.
4. Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
5. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія / наук. ред. О. П. Реєнт, 2-ге вид., доповн. Кам'янець- Подільський: Зволейко Д. Г., 2014. 312 с.
6. Савчук В. О. Краєзнавство Поділля в історії краєзнавчого руху України 20-30-х рр. XX ст. *Краєзнавство*. 2003. № 1. С. 42–47.
7. Кароєва Л. Р., Шпильова Л. М. Валентин Дмитрович Отамановський. *Подільська старовина*. Вінниця, 1993. С. 6–13.
8. Островий В. Дослідження Поділля в науково-теоретичній спадщині Володимира Геріновича. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія*. 2012. Вип. 2. С. 241–246.
9. Круголова Л. Київське товариство дослідників природи в університеті св. Володимира. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 40. С. 138–142.

10. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918): історичний нарис. Вінниця: Розвиток, 2007. 160 с.
11. Танцюра Т. О. Науково-дослідна робота Київського агрономічного товариства крізь призму діяльності Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю. *Історія науки і біографістика*, 2017. Вип. 2. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2017-2/10.pdf>
12. Кокус В. В. Кабінет виучування Поділля центр природничих досліджень регіону у 20-х рр. XX століття. *Бібліографічний покажчик. Кабінет виучування Поділля – яскрава сторінка краєзнавчого руху на Вінниччині*. Вінниця, 2013. С. 38–52.
13. Корзун О. Діяльність земств по становленню та розвитку сільськогосподарської дослідної справи у Подільській губернії у кінці XIX – початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. 2009. Вип. 2. URL: https://inb.dnsgb.com.ua/2009-2/09_korzun.pdf
14. Покалюк В. В. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут на початку 20-х рр. XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* / [редкол.: О. П. Реєнт (гол.), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 18. С. 47–57.
15. Корзун О. В. Історія сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.) / УААН, ДНСГБ; відпов. ред. В. А. Вергунов. Вінниця, 2011. 248 с.
16. Присяжнюк М. В. Сільськогосподарська дослідна справа на Поділлі в 20-тих рр. XX ст. *Корми і кормовиробництво*. 2011. Вип. 70. С. 201–218.
17. Городецький С. Сільське господарство Поділля. Ч. 1. Перед світовою війною / Вінниц. філія Всенарод. б-ки України при Всеукр. Академії Наук, Кабінет виучування Поділля. Вінниця, 1929. 210 с.
18. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 881. Отчет генерал-губернатора за 1862 г. 221 арк.
19. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 52. Спр. 111. Переписка о разрешении на открытие Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности 1873–1876. 324 арк.
20. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 626. Спр. 89. Дело об учреждении Винницкого общества сельского хозяйства (27.01.–21.02.1896). 24 арк.
21. Радкевич Г. О меловых отложениях Подольской губернии. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. Т. XI. Вып. 2. 1882. С. 75–106.
22. Чирвинский В. Н. Химическое и микроскопическое исследование Подольских фосфоритов. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. Т. XX. Вып. 3. 1914. С. 743–789.
23. Безбородько Н. И. Гранатовые магматиты Подолии и гибридизированные граниты юга Волыни. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. 1911. Т. XVII. Вып. 3. С. 78–117.

24. Мошинский Ц. Материалы для флоры водрослей Киевской и Подольской губерний. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. 1872. Т. III. Вып. 1. 1872. С. 33–47.
25. Ришави Л. Материалы для флоры лишайников Киевской и Подольской губерний. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. 1872. Т. III. Вып. 1. С. 33–47.
26. Труды комиссии по описанию имений состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Вып. I. Киев, 1893. 231 с.
27. Некоторые данные по вопросу о развитии крестьянского садоводства в Подольской губернии / Подол. о-во сел. хоз-ва и с.-х. пром-ти. Винница: тип. Б. Р. Вайсберга, 1909. Вып. 1. 412 с.
28. Любанский Ф. Описание имений Подольской губернии. Вып. 1–3 / Подол. об-во сел. хоз-ва и с.-х. пром-ти. Винница, 1908–1911.
29. Мурашко К. Ф., Рытель С. П. Некоторые семенные хозяйства Юго-Западного края. *Хозяйство*. 1917. № 9-10. С. 114–122.
30. Запороженко А. П. Некоторые семенные хозяйства Юго-Западного края. *Хозяйство*. 1916. № 23-26. С. 415–424.
31. Обзор текущей популярной сельскохозяй. литературы / Киев. агр. о-во. Комис. по просмотру попул. с.-х. лит. 2-е изд., просмотр. и испр. Вып. 1. Киев: Типо-лит. «Печатня С. П. Яковлева», 1913. 26 с.
32. Набоких А. И. Краткие замечания о грунтах Подольской губернии и соседних местностей. *Записки о-ва Подольских естествоиспытателей и любителей природы*. 1915. Т. 3. С. 113–217.
33. Боголепов В. Материалы по орнитологии Каменецкого уезда Подольской губернии. *Записки о-ва Подольских естествоиспытателей и любителей природы*. 1915. Т. 3. С. 9–50.
34. Маковецкий С. Список растений Подольской губернии дикорастущих и некоторых одичалых. *Зап. Подольского о-ва естествоиспытателей и любителей природы*. 1913. Т. 2. С. 53–122.
35. Монтрезор В. В. Список растений, собранных в Киевском учебном округе в последний 25-летний период времени, т. е. со времени издания «Обозрения семенных и высших споровых растений» проф. Роговича в 1869 г. По 1895. *Зап. Киев. о-ва естествоиспытателей*. 1898. Т. 15. Вып 9. С. 575–707.
36. Рогович А. С. Библиографический указатель по естественной истории губерний Киевского учебного округа Волынской, Подольской, Киевской, Черниговской и Полтавской. *Зап. юго-зап. отделения Рус. геогр. о-ва*. 1875. Т. 2. С. 275–287.
37. Материалы по аграрно-экономическому исследованию юго-западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский, Таращанский, Киевской губернии и Гайсинский уезд Подольской губернии) / Уманско-

Липовецкое сельскохозяйственное общество. Гайсин: Тип. У. Л. Шварцмана, 1909. 178 с.

38. Устьянцев В. Материалы по обследованию животноводства в Подольской губернии. Результаты, произведенные ориентировочным обследованием животноводства в крестьянских хозяйствах Подольской губернии, произведенного в 1914 г. под рук. проф. В. Устьянцева / Под. губ. земство. Киев, 1916. XII, 528, 91 с.; 19 л. илл., карт.

39. Геринович В. О. Нарис Економічної Географії України: часть географічна. Кам'янець-Подільський: Вид-во ревстудвиконкому Кам'янецького укр. ун-ту, 1920. Т. 1. 188 с.

40. Геринович В. О. Кам'яначчина. Кам'янець на Поділля: [б.в.], 1927. Ч. 2 : Населення і його економічна діяльність. 168 с.

41. Геринович В. О. Про яри і ярки Кам'яначчини та засоби боротьби з ними. *Червоний кордон*. 1927. Ч. 2. 5 січня.

42. Геринович В. О. Вивчаймо виробничі сили Кам'яначчини. Організуймо гідрологічні та метеорологічні станції. *Червоний кордон*. 1927. Ч. 6. 21 січня.

43. Наукові установи та організації УСРР / Державна планова комісія УСРР, Бюро для вивчення продукційних сил. Харків: Вид. Держ. Планової комісії УСРР, 1930. 404 с.

44. Записки Кам'янець-Подільського наукового при Українській академії наук Товариства. Кам'янець на Поділля, 1928. Т. 1. 93 с.

45. Науковий Комітет та досвідна справа. *Сільське господарство*. 1922. Ч. III–IV (берез.–квіт.). С. 62–63.

46. Данилов Л. Клімат Поділля / Кабінет виучування Поділля Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна, 1924. 48 с. (Вип. 1).

47. Савостіанов О. Дика рослинність Поділля: схемат. нарис / Кабінет виучування Поділля Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна, 1925. 71 с.: іл., 1 л. карт. (Вип. 2).

48. Бируля, О. Ріка Бог та її сточище: матеріали до гідрології ріки та використання її енергії / Кабінет виучування Поділля Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна, 1928. 95 с. (Вип. 18).

49. Бируля О. Геологія і гідрогеологія Поділля: бібліогр. покажч. Вінниця, 1930. 83 с. (Бібліографія Поділля, вип. 1).

50. Морейнис Л. Етерові олії: до питання про організацію виробництва у Вінниці етерових олій / Кабінет виучування Поділля Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна, 1929. 77 с. (Вип. 22).

51. Мерков А. Нарис санітарного стану сучасного Поділля / Кабінет виучування Поділля Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна, 1929. 43 с. (Вип. 25).

52. Храневич В. Нарис фавни Поділля. Ч. I: Ссавці та птахи / Кабінет виучування Поділля Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. Вінниця: Віндерждрук, 1925. 128 с.: карта. (Вип. 7).
53. Храневич В. Птахи Поділля: огляд системат. / Кабінет виучування Поділля Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна, 1925. 72 с. (Вип. 5).
54. Храневич В. Ссавці Поділля: огляд системат. / Кабінет виучування Поділля. Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна, 1925. 32 с. : іл. (Вип. 4).
55. Храневич В. Минуле фавни Поділля. Шкіц з доби 12–19 ст. / Кабінет виучування Поділля Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна, 1926. 25 с. (Вип. 6).
56. Храневич В. Нарис фавни Поділля. Ч. 1. Ссавці та птахи / Кабінет виучування Поділля Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна, 1926. 129 с. : іл., 1 л. карт. (Вип. 7).
57. Храневич В. Птахи Поділля: огляд системат. / Кабінет виучування Поділля Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. Вінниця : Віндерждрук. ім. Леніна, 1926. 72 с. Вип. 5).
58. Отамановський В. Про потребу утворення кабінетів виучування територій у культурно-економічних осередках УСРР міжокругового (краєвого) значення. *Вісті ВУАН*. 1929. № 7-8. С. 31–35.
59. Сахарная промышленность Украины 1922 г. Харьков: Изд. Сахаротреста, 1922. С. 1.
60. Нестеров А. Ф. Основные черты организации, состав, методика и программа сети. *Работы сети опытных полей Сахаротреста. Вып. I. Организация, методика, программа, результаты опытов 1925-1926 гг.* / под общ. ред. А. Ф. Несторова; Сортоводно-семенное управление Сахаротреста. Киев: Изд. С.С.У. Сахаротреста, 1927. С. 8.

References

1. Otamanovskyy, V. D. (1926). Krayeznavstvo na Podilli. Nayblyzhchi yoho zavdannya ta potreby u rolya v krayeznavchiy pratsi Kabinetu vyuchuvannya Podillya. [Local history in Podillia. Its immediate tasks and needs and role in the local history work of the Podillia Study Cabinet.]. Vinnytsya. (Vol. 8) [In Ukrainian].
2. Sitsinsky, Ye. (1926). Naukova robota v Kamyantsi na Podillyu za ostannye desyatylyttya. (1914–1924 rr.) [Scientific work in Kamianets on the Podillia for the last decade. (1914–1924).]. *Ukrayina*, Vol. 1, pp. 172–177 [In Ukrainian].
3. Bayer, M. M. (1927). Naukovo-doslidna kafedra «Pryrody, silskoho hospodarstva y kultury Podillya pry Kamyanetskomu SHI.» [Scientific-research department «Nature, agriculture and culture of Podillia at the Kamianets SGI.».]. Kamyanets na Podillyu [In Ukrainian].
4. Bazhenov, L. (1993). Podillya v pratsyakh doslidnykiv i krayeznavtsiv XIX – XX st.: Istoriohrafiya. Biobibliohrafiya. Materialy [Podillia in the works of researchers

and local historians of the 19th and 20th centuries: Historiography. Biobibliography. Materials.]. Kamyanets-Podilskyi [In Ukrainian].

5. Prokopchuk, V. S. (2014). *Krayeznavstvo na Podilli: istoriya i suchasnist: monohrafiya* [Local studies in the Podill: history and modernity: monograph]. Kamyanets-Podilskyi [In Ukrainian].

6. Savchuk, V. O. (2003). *Krayeznavstvo Podillya v istoriyi krayeznavchoho rukhu Ukrayiny 20-30-kh rr. XX st.* [Local studies of Podillia in the history of the local studies movement of Ukraine in the 20s-30s of the 20th century]. *Krayeznavstvo*, no 1, pp. 42–47 [In Ukrainian].

7. Karoyeva, L. R., & Shpylova, L. M. (1993). Valentyn Dmytrovych Otamanovskyy [Valentin Dmytrovych Otamanovsky]. *Podilska starovyna*. Vinnytsya, pp. 6–13 [In Ukrainian].

8. Ostrovyi, V. (2012). *Doslidzhennya Podillya v naukovo-teoretychniy spadshchyni Volodymyra Gerynovycha* [Study of Podillia in the scientific and theoretical heritage of Volodymyr Gerinovich.]. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatyuka. Ser. Istoriya*, issue 2, pp. 241–246 [In Ukrainian].

9. Kruholova, L. (2013). Kyivske tovarystvo doslidnykiv pryrody v universyteti sv. Volodymyra [Kyiv Society of Nature Researchers at the University of St. Volodymyr]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*, issue 40, pp 138–142 [In Ukrainian].

10. Kolesnyk, V. (2007). *Podilske tovarystvo silskoho hospodarstva i silskohospodarskoyi promyslovosti (1896–1918): istorychnyy narys* [Podilsk society of agriculture and agricultural industry (1896–1918): historical essay]. Vinnytsya [In Ukrainian].

11. Tantsyura, T. O. (2017). *Naukovo-doslidna robota Kyivskoho ahronomichnoho tovarystva kriz pryzmu diyalnosti Komisiyi z vyvchennya hospodarstv Pivdenno-Zakhidnoho krayu* [Scientific research work of the Kyiv Agronomic Society through the prism of the activities of the Commission for the Study of Farms of the South-Western Region.]. *Istoriya nauky i biohrafistyka*, issue 2. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2017-2/10.pdf> [In Ukrainian].

12. Kokus, V. V. (2013). *Kabinet vyuchuvannya Podillya tsentr pryrodnychkh doslidzhen' rehionu u 20-kh rr. XX stolittya. Bibliohrafichnyy pokazhchik* [The study cabinet of Podillia, the center of natural studies of the region in the 20s of the 20th century. Bibliographic index]. *Kabinet vyuchuvannya Podillya – yaskrava storinka krayeznavchoho rukhu na Vinnychchyni*. Vinnytsya, pp. 38–52 [In Ukrainian].

13. Korzun, O. (2009). *Diyalnist zemstv po stanovlennyu ta rozvytku silskohospodarskoyi doslidnoyi spravy u Podilskiyi huberniyi u kintsi XIX – pochatku XX st.* [Activity of zemstvos on establishment and development of agricultural research in Podillia's province at the end of the 19th – beginning of the 20th century]. *Istoriya nauky i biohrafistyka*, issue 2. URL: https://inb.dnsgb.com.ua/2009-2/09_korzun.pdf [In Ukrainian].

14. Pokalyuk, V. V. (2011). Kamyanets-Podilskyi silskohospodarskyi instytut na pochatku 20-kh rr. XX st. [Kamianets-Podilskiy Agricultural Institute in the early 20s of the XX century]. *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli: zb. nauk. prac. Kamyanets-Podilskyi*, Vol. 18, pp. 47–57 [In Ukrainian].
15. Korzun, O. V. (2011). Istoriya silskohospodarskoyi doslidnoyi spravy na Podilli (kinets XIX – pochatok XX st.) [History of agricultural research in Podillya (end of the 19th – beginning of the 20th century)]. Vinnytsya [In Ukrainian].
16. Prysyazhnyuk, M. V. (2011). Silskohospodarska doslidna sprava na Podilli v 20-tykh XIX st. [Agricultural research work in Podillya in the 20s of the 20th century]. *Kormy i kormovyrobnytstvo*, issue 70, pp. 201–218 [In Ukrainian].
17. Horodetsky, S. (1929). Silske hospodarstvo Podillya. Pered svitovoyu viynoyu [Agriculture of Podillia. Before the World War]. Vinnytsya [In Ukrainian].
18. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. Fund 442, Inventory 38, Unit 881 [In Russian]
19. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. Fund 442, Inventory 52, Unit 111 [In Russian].
20. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. Fund 442, Inventory 626, Unit 89 [In Russian]
21. Radkevich, G. (1882). O melovykh otlozheniyakh Podolskoy gubernii. [On the Cretaceous deposits of the Podolsk province]. *Zapiski Kiyevskogo obshchestva yestestvoispytateley*, vol. XI, issue 2, pp. 75–106 [In Russian].
22. Chirvinskiy, V. N. (1914). Khimicheskoye i mikroskopicheskoye issledovaniye Podolskikh fosforitov [Chemical and microscopic study of Podolsky phosphorites]. *Zapiski Kiyevskogo obshchestva yestestvoispytateley*, vol. XX, issue 3, pp. 743–789 [In Russian].
23. Bezborodko, N. I. (1911). Granatovyye magmatity Podolii i gibridizirovannyye granity yuga Volyni [Garnet magmatites of Podolia and hybridized granites of the south of Volyn]. *Zapiski Kiyevskogo obshchestva yestestvoispytateley*, vol. XVII, issue 3, pp. 78–117 [In Russian].
24. Moshinskiy, T. S. (1872). Materialy dlya flory vodrosley Kiyevskoy i Podol'skoy guberniy [Materials for the flora of algae in the Kyiv and Podolsk provinces]. *Zapiski Kiyevskogo obshchestva yestestvoispytateley*, vol. III, issue 1, pp. 33–47 [In Russian].
25. Rishavi, L. (1872). Materialy dlya flory lishaynikov Kiyevskoy i Podolskoy guberniy [Materials for the lichen flora of Kyiv and Podolsk provinces.]. *Zapiski Kiyevskogo obshchestva yestestvoispytateley*, vol. III, issue 1, pp. 33–47 [In Russian].
26. (1893). Trudy komissii po opisaniyu imeniy sostoyashchikh pri Kiyevskom obshchestve selskogo khozyaystva i selskokhozyaystvennoy promyshlennosti [Proceedings of the commission on the description of estates belonging to the Kiev Society of Agriculture and Agricultural Industry.]. Issue I. Kiev [In Russian].

27. (1909). Nekotoryye dannyye po voprosu o razvitii krestyanskogo sadovodstva v Podolskoy gubernii [Some data on the development of peasant gardening in the Podolsk province.]. Vinnitsa. Issue 1 [In Russian].

28. Lyubanskiy, F. (1908-1911). Opisanie imeniy Podolskoy gubernii [Description of the estates of the Podolsk province]. Issue 1–3. Vinnitsa [In Russian].

29. Murashko, K. F., & Rytel', S. (1917). Nekotoryye semennyye khozyaystva Yugo-Zapadnogo kraya [Some seed farms of the Southwestern Territory]. *Khozyaystvo*, no 9-10, pp. 114–122 [In Russian].

30. Zaporozhenko, A. P. (1916). Nekotoryye semennyye khozyaystva Yugo-Zapadnogo kraya [Some seed farms of the Southwestern Territory]. *Khozyaystvo*, no. 23-26, pp. 415–424 [In Russian].

31. (1913). Obzor tekushchey populyarnoy selskokhoz. Literatury [Overview of the current popular agricultural. Literature]. Issue 1. Kiev [In Russian].

32. Nabokikh, A. I. (1915). Kratkiye zamechaniya o gruntakh Podolskoy gubernii i sosednikh mestnostey [Brief remarks on the soils of the Podolsk province and neighboring areas]. *Zapiski o-va Podol'skikh yestestvoispytateley i lyubiteley prirody*, Vol. 3, pp. 113–217 [In Russian].

33. Bogolepov, V. (1915). Materialy po ornitologii Kamenetskogo uyezda Podol'skoy gubernii [Materials on ornithology of the Kamenets district of the Podolsk province]. *Zapiski o-va Podolskikh yestestvoispytateley i lyubiteley prirody*, vol. 3, pp. 9–50 [In Russian].

34. Makovetskiy, S. (1913). Spisok rasteniy Podolskoy gubernii dikorastushchikh i nekotorykh odichalykh [List of wild and some wild plants of the Podolsk province.]. *Zap. Podol'skogo o-va yestestvoispytateley i lyubiteley prirody*, vol. 2, pp. 53–122 [In Russian].

35. Montezor, V. V. (1898). Spisok rasteniy, sobrannykh v Kiyevskom uchebnom okruge v posledniy 25-letniy period vremeni, t.ye. so vremeni izdaniya «Obozreniya semennykh i vysshikh sporovykh rasteniy» prof. Rogovicha v 1869g. po 1895. [List of plants collected in the Kiev educational district in the last 25-year period of time, i.e. since the publication of «Reviews of seed and higher spore plants» prof. Rogovich in 1869.] *Zap. Kiyev. o-va yestestvoispytateley*, vol. 15, issue 9, pp. 575–707 [In Russian].

36. Rogovich, A. S. (1875). Bibliograficheskiy ukazatel po yestestvennoy istorii guberniy Kiyevskogo uchebnogo okruga Volynskoy, Podolskoy, Kiyevskoy, Chernigovskoy i Poltavskoy [Bibliographic index on the natural history of the provinces of the Kyiv educational district of Volyn, Podolsk, Kyiv, Chernigov and Poltava.]. *Zap. yugo-zap. otdeleniya Rus. geogr. o-va*, vol. 2, pp. 275–287 [In Russian].

37. (1909). Materialy po agrarno-ekonomicheskomu issledovaniyu yugo-zapadnogo kraya (Umanskiy, Lipovetskiy, Zvenigorodskiy, Tarashchanskiy, Kiyevskoy gubernii i Gaysinskiy uyezd Podol'skoy gubernii [Materials on the agrarian and economic research of the southwestern region (Umansky, Lipovsky,

Zvenigorodsky, Tarashchansky, Kiev province and Gaisinsky district of Podolsk province]. Gaysin [In Russian].

38. Ust'yantsev, V. (1916). Materialy po obsledovaniyu zhivotnovodstva v Podol'skoy gubernii. Rezultaty, proizvedennyye oriyentirovochnym obsledovaniyem zhivotnovodstva v krestyanskikh khozyaystvakh Podol'skoy gubernii, proizvedennogo v 1914 g. pod ruk. prof. V. Ustyantseva [Materials on the survey of animal husbandry in the Podolsk province. The results of an indicative survey of animal husbandry in the peasant farms of the Podolsk province, produced in 1914 under the direction of. prof. V. Ustyantsev]. Kiev [In Russian].

39. Gerynovych, V. O. (1920). Narys Ekonomichnoyi Heohrafiyi Ukrayiny: chast heohrafichna [Outline of the Economic Geography of Ukraine: the geographical part.]. Kamyanets-Podilsky. Vol. 1 [In Ukrainian].

40. Gerynovych, V. O. (1927). Kamyanechchyna. Kamyanets na Podillyu. Naselennya i yoho ekonomichna diyalnist [Kamyanechchyna. Kamianets on the Podillia. Population and its economic activity]. Kamyanets na Podillyu [In Ukrainian].

41. Gerynovych, V. O. (1927). Pro yary i yarky Kamyanechchyny ta zasoby borotby z nymy. *Chervonyy kordon*, part 2 [In Ukrainian].

42. Gerynovych, V. O. (1927). Vyvchaymo vyrobnychi syly Kamyanechchyny. Orhanizuymo hidrolohichni ta meteorolohichni stantsiyi [About ravines and ravines of Kamianechchyna and means of combating them]. *Chervonyy kordon*, part 6 [In Ukrainian].

43. (1930). Naukovi ustanovy ta orhanizatsiyi USRR [Scientific institutions and organizations of the USSR]. Kharkiv [In Ukrainian].

44. (1928). Zapysky Kamyanets-Podilskoho naukovooho pry Ukrayinskiy akademiyi nauk Tovarystva [Notes of the Kamianets-Podilsky Research Institute at the Ukrainian Academy of Sciences of the Society.]. Kamyanets na Podillyu. Vol. 1 [In Ukrainian].

45. (1922). Naukovyy Komitet ta dosvidna sprava [Scientific Committee and experimental work. Agriculture]. *Si'ske hospodarstvo*, part III–IV, pp. 62–63 [In Ukrainian].

46. Danylov, L. (1924). Klimat Podillya [Climate of Podillia]. Vinnytsya. (Issue 1) [In Ukrainian].

47. Savostiyanov, O. (1925). Dyka roslynnist Podillya: skhemat. narys [Wild vegetation of Podillia: scheme. essay]. Vinnytsya [In Ukrainian].

48. Byrulya, O. (1928). Rika Boh ta yiyi stochyshche: materialy do hidrolohiyi riky ta vykorystannya yiyi enerhiyi [River Boh and its catchment: materials for the hydrology of the river and the use of its energy]. Vinnytsya. (Vol. 18) [In Ukrainian].

49. Byrulya, O. (1930). Heolohiya i hidroheolohiya Podillya: bibliohr. pokazhch. [Geology and hydrogeology of Podillia]. Vinnytsya. (Bibliohrafiya Podillya, Issue 1) [In Ukrainian].

50. Moreynys, L. (1929). Eterovi oliyi: do pytannya pro orhanizatsiyu vyrobnytstva u Vinnytsi eterovykh oliy [Essential oils: to the question of the

organization of production of essential oils in Vinnytsia]. Vinnytsya. (Issue 22) [In Ukrainian].

51. Merkov, A. (1929). *Narys sanitarnoho stanu suchasnoho Podillya* [Essay on the sanitary state of modern Podillia]. Vinnytsya. (Issue 25) [In Ukrainian].

52. Khramevych, V. (1925). *Narys favny Podillya. Part I: Ssavtsi ta ptakhy*. [Sketch of the fauna of Podillia. Part I: Mammals and birds]. Vinnytsya. (Issue 7) [In Ukrainian].

53. Khramevych, V. (1925). *Ptakhy Podillya: ohlyad systemat* [Birds of Podillia: a review of systematics]. Vinnytsya. (Issue 5) [In Ukrainian].

54. Khramevych, V. (1925). *Ssavtsi Podillya: ohlyad systemat* [Mammals of Podillia: a review of systematics]. Vinnytsya. (Issue 4) [In Ukrainian].

55. Khramevych, V. (1926). *Mynule favny Podillya. Shkits z doby 12–19 st.* [The past of the fauna of Podillia. A sketch from the 12th–19th centuries]. Vinnytsya (Issue 6) [In Ukrainian].

56. Khramevych, V. (1926). *Narys favny Podillya. Part 1. Ssavtsi ta ptakhy*. [Sketch of the fauna of Podillia. Part 1. Mammals and birds]. Vinnytsya. (Issue 7) [In Ukrainian].

57. Khramevych, V. (1926). *Ptakhy Podillya : ohlyad systemat*. [Birds of Podillia: a review of systematics]. Vinnytsya. (Issue 5) [In Ukrainian].

58. Otamanovskyy, V. (1929). *Pro potrebu utvorennia kabinetiv viuchuvannya teritoriy u kulturno-ekonomichnykh oseredkakh USRR mizhokrugovogo (krayevogo) znachennia*. *Visti VUAN*, no 7-8, pp. 31–35 [In Ukrainian].

59. (1922). *Sakharnaya promyshlennost Ukrainy 1922 g.* Kharkov, p. 1 [In Russian].

60. Nesterov, A. F. (1927). *Osnovnyye cherty organizatsii, sostav, metodika i programma seti* [Main features of the organisation, composition, methodology and programme of the network]. *Raboty seti opytnykh poley Sakharotresta*, issue 1, Organizatsiya, metodika, programma, rezultaty opytov 1925-1926 gg. Kiev, p. 8 [In Russian].

Рецензенти:

С. С. Падалка, д. і. н., проф.;

О. Я. Пилипчук, д. біол. н., проф.

Надійшла до редакції: 26.08.2023 р.